

UOT 94(479.24)

FƏRMANLAR ÇUXUR-SƏƏD TARİXİ ÜZRƏ MƏNBƏ KİMİ (XVII əsr)

B.Ş.ŞABİYEV
Bakı Dövlət Universiteti
beymirze@mail.ru

Səfəvi dövrü fərmanları Səfəvilər dövləti, o cümlədən Çuxur-Səəd tarixi üzrə mühüm mənbələrdən biridir. Təəssüflər olsun ki, Səfəvilər dövrünə aid fərmanların çox hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çıxmamışdır. Onların yalnız bir qismi xarici ölkə tarixçiləri və şərqşünasları tərəfindən nəşr edilmişdir. Məqalənin müəllifi orijinalı Matenadaranda saxlanılan, dərc olunan fərmanlar əsasında Çuxur-Səəd vilayətinin XVII əsr tarixi ilə bağlı sosial-iqtisadi, dini və siyasi prosesləri tədqiq etmişdir.

Açar sözlər: Çuxur-Səəd, İrəvan, Bəylərbəyi

Səfəvilər dövrü bütövlükdə Azərbaycan, o cümlədən onun ayrı-ayrı bölgələrinin tarixini öyrənmək üçün fərmanlar böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, bu dövrə aid fərmanların çox az bir qismi bizim dövrümüzə qədər gəlib çıxmış, onların nəşr olunması istiqamətində də müəyyən işlər görülmüşdür. Bu sahədə K.N.Smirnov və C.Qaibov (7), V.S.Puturidze (10, 11, 12, 13), T.M.Musəvi (1, 2), H.Büsse, B.C.Martin, Ə.Nəvai, Z.Sabityan, S.M.Sabiti (2, 13-14), A.D.Papazyan (8, 9) kimi tədqiqatçıların xidmətlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Qeyd olunan nəşrlər içərisində bizi maraqlandıran Çuxur-Səəd tarixi ilə bağlı fərmanlar A.D.Papazyan tərəfindən nəşr olunmuş “Matenadaranın fars dilli sənədləri” adlı məcmuədə toplanmışdır. İki cilddən ibarət olan bu məcmuənin birinci cildinə XV-XVI əsrlərə aid (8), ikinci cildinə isə XVII əsrə aid fərmanlar daxil edilmişdir (9). İlk məqaləmizdə bu məcmuənin birinci cildinə daxil olan və mətnində Çuxur-Səəd anlayışının adı çəkilmiş fərmanların təhlili verildiyinə görə bu araşdırmamızda həmin məcmuənin ikinci cildinə daxil edilmiş fərmanlar tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. A.D.Papazyan tərəfindən nəşr edilən məcmuənin ikinci cildinə XVII əsrə aid 43 fərman daxil edilmişdir ki, 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15,17 və 18 sayılı fərmanlar Şah I Abbas tərəfindən 1623-1627-ci illərdə (9, 309-334), 19,20,21,22,23,24 sayılı fərmanlar Şah Səfi tərəfindən 1629-1639-cu illərdə (9, 334-342), 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43 sayılı fərmanlar Şah II Abbas tərəfindən 1644-1650-ci illərdə (9, 342-376) imzalanmışdır. 14 sayılı fərman Çuxur-Səəd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacar tərəfindən

1620-ci ildə (9, 325-329), 34 və 35 sayılı fərmanlar isə Çuxur-Səəd bəylərbəyi Keyxosrov tərəfindən 1647 və 1649-cu illərdə (9, 356-362), 16 sayılı fitva isə şeyx-ül islam tərəfindən 1621-1622-ci il tarixdə (9, 344-346) verilmişdir.

Doğrudur, bu fərmanların, demək olar ki, hamısı Üçkilsə katalikosluğu, onların fəaliyyəti, əmlak hüquqları, vergi immuniteti və s. kimi məsələlərlə bağlıdır. Buna baxmayaraq həmin sənədlər Çuxur-Səəd bölgəsinin sosial-iqtisadi münasibətlər sistemini, qismən də siyasi tarixini öyrənmək üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Digər tərəfdən, XVI-XVII əsr erməni mənbələri və müasir erməni yazarları bir çox hallarda Səfəvi şahlarını qatı anti-erməni siyasəti yeritməkdə, erməniləri müxtəlif metodlarla sıxışdırmaqda suçlamağa cəhd göstərirlər (3, 147-153). Bu fərmanların təhlili bu və ya buna bənzər iddiaların tamamilə əsassız olduğunu sübut edir. Bununla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Matenadaranda saxlanılan fərmanları nəşr edən A.D.Papazyan fərmanların mətninə müəyyən dəyişikliklər etməklə, mətnə verilən bəzi türk adlarını erməni mənşəli adlarla əvəz etməklə real tarixi gerçəklikləri saxtalaşdırmağa çalışmışdır.

Bu məqalədə A.D.Papazyanın nəşr etdiyi məcmuənin ikinci cildində əksini tapmış və mətnində Çuxur-Səəd anlayışı işlədilmiş fərmanlar tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Məcmuədə əksini tapmış fərmanlardan biri 10 sayılı 1610-cu il tarixli sənəddir. Şah I Abbas tərəfindən verilmiş bu fərmanda Çuxur-Səəd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacara Üçkilsədə müqəddəs Ripsimenin qalıqlarının oğurlanması faktının araşdırılması tapşırığı verilmişdir (9, 320-321). Fərmanın mətnini erməni və rus dillərinə tərcümə edən A.D.Papazyan mətnə əksini tapmış Üçkilsə ifadəsinin qarşısında mötərizə içərisində Eçmiədzin göstərməklə mətni təhrif etmişdir (9, 320). Araşdırmalar göstərir ki, müqəddəs Ripsimenin qalıqları frank din xadimləri tərəfindən oğurlanmış, bu barədə xoca Səfər və katalikos David Şah I Abbasa yaxın olan xoca Nəzərə məlumat vermiş və şahın işə qarışması nəticəsində oğurlar ələ keçirilmiş və cəzalandırılmışlar (3, 163-164). Bu fərman Səfəvi şahlarının ermənilərə, o cümlədən xristian abidələrinə qarşı həyata keçirdikləri siyasətin real göstəricisidir.

Məcmuədə əksini tapmış 11 sayılı sənəd Üçkilsənin vəqf torpaqlarının Şəriət fitvası əsasında təsdiqləndiyini sənədləşdirən Şah I Abbas tərəfindən imzalanmış 1612-ci il tarixli fərmandır (9, 321-322). Fərmanda Çuxur-Səəd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacara göstəriş verilir ki, ermənilər tərəfindən Üçkilsəyə mülk və yaxud vəqf statusu ilə verilmiş torpaqların heç kim tərəfindən ələ keçirilməsinə yol verməsin və mütəvəllinin bu torpaqlardan yığılan gəlirlərin vəqf edən şəxsin göstərdiyi məqsədlər üçün xərclənməsinə nəzarət etsin. Bu fərman Şah I Abbasın dövründə müsəlman və xristian dini idarələrinə məxsus vəqf əmlakına münasibətdə heç bir fərq qoyulmadığını rəsmi olaraq təsdiqləyir. Fərmanda adı çəkilən yer adlarının, demək olar ki, hamısının türk mənşəli olması diqqəti xüsusilə cəlb edir. Fərmanda verilən məlumata görə Kiçik təpəyə qədər olan Şoqakat ərazisi, Canağa bağında yerləşən

dəyirman, Qeranenk torpağı və Kültəpə, həmçinin ona bitişik olan və tacir yolu (yeri gəlmişkən başqa bir mənbədə bu Bəzircan yolu kimi göstərilmişdir-**B.Ş.**) adlanan ərazi, ərazisindən iki kanal keçən Sadaxlı torpağı, İlanlu ərazisinin “Şah arxı” adlanan yuxarı və Köndələn adlanan aşağı hissəsi, Hacılar və Qarakit torpaqları, Ripsime monastrının torpaqları, Martiros bağı, Şahgeden, Qevorq və Qriqora məxsus bağçalar, Qəriblər qəbristanlığı və “Üç kürək su” adlı ərazilər Üçkilsənin vəqf əmlakına daxil olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, Üçkilsə və onun ətrafındakı yer adları türk mənşəli olduğu halda, bağ və bağça sahibləri ermənilərdir. Bu bir daha onu göstərir ki, ermənilər bu bağ və bağçaları azərbaycanlılardan satın alaraq öz mülklərinə çevirmişlər. Buna oxşar çoxsaylı faktlara dövrün digər, o cümlədən erməni mənbələrinin özündə belə rast gəlmək mümkündür. (14,171-173).

Məcmuədə nəşr olunan və diqqət çəkən sənədlərdən biri də Şah I Abbasın 8 aprel-6 may 1617-ci il tarixli 12 sayılı fərmanıdır. Fərmanın mətnindən aydın olur ki, Şah I Abbas ildə 100 түmən peşkəş və təkəbbol müqabilində Melikseti Üçkilsənin katalikosu vəzifəsinə təyin etmiş, Çuxur-Səədin, Naxçıvan түməninin Göycə-Dənizin, Qapanatın, Xoy, Salmas, Gəncə, Bərdə, Axstabad, Lori və digər ərazilərdə yaşayan ermənilərin onu öz katalikosları kimi tanımalarını əmr etmişdi (9, 323-324). Fərmana əsasən erməni katalikosundan alınan 100 түmən peşkəş və təkəbbol Uğurlu bəy Quşçunun qulamalarının məvaciblərinin ödənilməsinə sərf edilməli idi.

Arakel Təbrizlinin məlumatına görə, Şah I Abbas Melikseti üç cinayət törətdiyi üçün birdəfəlik 300 түmən cərimə etmişdi. Belə ki, Melikset müqəddəs Ripsimenin qalıqlarının oğurlanmasına yardım etdiyi, şahın icazəsi olmadan sürgündən Üçkilsəyə qayıtdığı, şahdan xəbərsiz İsfahandan qayıdaraq Üçkilsədə katalikos vəzifəsinə icra etməyə başladığı üçün cəzalandırılmışdı (3, 185-186). A.Təbrizlinin yazdığına əsasən, Melikset şaha yaxın olan ermənilərin köməyi ilə üç il ərzində hər il 100 түmən vermək şərti ilə öz mənsəbində qalmağa nail ola bilmişdi (3, 187). Lakin Şah I Abbasın fərmanı A. Təbrizlinin bu iddiasını təsdiq etmir. Üçkilsə katalikosları bu məbləği hər il 1629-cu ilə qədər ödəməli olmuş, Şah I Abbasın ölümündən sonra Şah Səfinin xüsusi fərmanı ilə 1629-cu ildə bu vergi ləvğ edilmişdi. Üçkilsənin on iki il ərzində ildə 100 түmən vergi ödəməsi onu göstərir ki, monastr çox böyük iqtisadi qüdrətə malik olmuşdur.

A.D.Papazyanın məcmuəsində dərc olunan sənədlərdən biri İrəvan bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacar tərəfindən verilmiş 1620-ci il tarixli fərmandır (9, 325-329). Bu fərman Vaqarşapat kəndinin Üçkilsə monastrının vəqf əmlakına məxsus olmasını təsdiq edir. Araşdırmalar göstərir ki, Əmirgünə xan Qacar Çuxur-Səəd vilayətinin Karpı nahiyəsində yerləşən Vaqarşapat kəndinin gəlirlərini öz əlinə keçirdikdən sonra erməni ruhaniləri öz vəkilləri vasitəsilə bu kəndin Üçkilsənin vəqf əmlakı olması haqqında iddia qaldırmış və bu iddianı təsdiq edən Şəriət məhkəməsinin qərarları, vəqfnamə və qəbalələri təqdim etdikdən sonra Əmirgünə xan bu kəndin bütün altı danq əmlakının monastra

qaytarılması haqqında fərman vermişdi. Haqqında bəhs olunan fərman Səfəvilər dövründə xristian kilsələrinin belə vəqf əmlakının toxunulmazlıq statusuna malik olmasını sənədləşdirir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Üçkilsə üzərinə qoyulmuş 100 түmən verginin ləvğ edilməsi haqqında Şah I Səfi xüsusi fərman vermişdi (9, 334-336). Bu fərman 19 sayılı sənəd kimi A.D.Papazyanın məcmuəsinin ikinci cildinə daxil edilmişdi. Fərmandan aydın olur ki, nüfuzlu erməni taciri xoca Nəzər Şah Səfiyə müraciət edərək, katalikos Meliksetin Ruma qaçdığını, Üçkilsənin başsız qaldığını bildirmiş, bu məbləğin əhalinin var-yoxdan çıxmasına səbəb olmasını diqqətə çatdırmış və onun ləvğ edilməsini xahiş etməklə yanaşı Movsesin də katalikos təyin edilməsinə nail olmuşdu.

A.D.Papazyanın nəşrində əksini tapmış 26 sayılı sənəd Şah II Abbas tərəfindən verilmiş 1644-cü il tarixli fərmandır (9, 344-346). Üçkilsə monastırının əmlak hüquqlarını sənədləşdirən Divan-əl sədarətin qərarını təsdiq edən bu fərman həmin əmlakın gəlirlərindən istifadə hüququnun katalikos Filipposa verilməsini təsdiq edir və Üçkilsə monasına məxsus olan daşınar və daşınmaz əmlakın siyahısını verir. Qeyd etmək lazımdır ki, 26 sayılı sənəddə əksini tapmış yer adları Şah I Abbasın 1612-ci il tarixli fərmanında adları keçən ərazilər olduğu üçün onları yenidən sadalamağa ehtiyac yoxdur. Lakin xatırlatmaq lazımdır ki, vəqf əmlakının toxunulmazlıq statusunun olmasına baxmayaraq hakimiyyətə gəlmiş hər yeni şah bir qayda olaraq əvvəllər verilmiş əmlakın mülkiyyət hüquqlarını təsdiq etməli idi. Erməni katalikosları da bunu nəzərə alaraq Üçkilsənin əmlak hüquqlarının hər yeni şah tərəfindən təsdiqlənməsinə xüsusi diqqət verirdilər. Şah II Abbasın 1644-cü il tarixli fərmanında Çuxur-Səəd vilayətinin şəriət hakiminə, bəylərbəyinin vəkilinə katalikos Filipposa fərmandan irəli gələn vəzifələrin icrasında yardımçı olmaq göstərişi verilmişdir. Şah Abbasın 1645-ci il tarixli fərmanı Üçkilsə din xadimlərinə göstərilən dövlət himayəsinin bariz nümunəsidir. Araşdırmalar göstərir ki, katalikos Filippos ermən din xadimlərinin ayrı-ayrı vilayət hakimləri tərəfindən dini ayrı-seçkilik zəminində sıxışdırılması nın qarşısının alınması üçün şaha müraciət etmiş və Şah II Abbas xüsusi fərman verərək xristian ibadətqahlarının yerləşdiyi vilayət hakimlərinə erməni din xadimlərinin fəaliyyətinə heç bir maneəçilik törətməmək, təzyiq və təpkilər göstərməmək tapşırığı vermişdi (9, 346-347). Qeyd etmək lazımdır ki, buna oxşar fərman 1638-ci ildə Şah I Səfi tərəfindən də verilmişdi (4, 9).

Şah II Abbasın Üçkilsə ilə bağlı imzaladığı fərmanlardan biri də 28 sayılı sənəd kimi dərc olunan 1645-ci il tarixli fərmandır. Fərman Üçkilsə monastırından təfavüt-e cizyə vergisinin dəstur-ül əməl əsasında müəyyən edilmiş məbləğdən artıq alınmasını qadağan edir. Bu fərmanın preambulasında Şah I Abbas tərəfindən verilmiş 26 dekabr-23 yanvar 1621-ci il tarixli fərmana istinad olunaraq göstərilir ki, Çuxur-Səədin monastırları Ali divanın dəstur-ül əməlində müəyyən edilmiş məbləğ miqdarında təfavüt-e cizyə vergisi ödəyirlər. Lakin bəylərbəyinin vəkilləri qanunda müəyyən olunandan əlavə vergi tələb

etdikləri üçün Əmirgünə xan Qacarin vəkillərinə qanunda nəzərdə tutulandan əlavə vergi alınması qadağan edilirdi (9, 347-348). II Şah Abbasın dövründə ermənilər Şah I Abbasın həmin fərmanını təqdim edərək şahdan eyni məzmununda yeni fərman verilməsini xahiş etmişdilər. II Şah Abbas 1645-ci il tarixli fərmanı ilə Çuxur-Səəd bəylərbəyi əmir-əl ümərə Məhəmmədqulu xana qanunda nəzərdə tutulan məbləğdən artıq təfəvüt-e cizyə alınmasını qadağan etmişdi.

Şah II Abbasın 29 sayılı sənəd kimi dərc olunan 27 aprel-26 may 1645-ci il tarixli fərmanı da Üçkilsə katalikosluğunun maaf hüquqlarının toxunulmazlıq statusunu təsdiq edir (9, 348-349). Fərmanın mətnindən aydın olur ki, katalikos Filippos Çuxur-Səəd bəylərbəyi Məhəmmədqulu xanın Üçkilsəyə məxsus bir xış ərazidən vergi tələb etməsindən Şah II Abbasa şikayət etmişdir. Katalikos öz şikayətini əsaslandırmaq üçün Şah I Səfi dövründə imzalanaraq Çuxur-Səəd bəylərbəyi Kəlbəli xana ünvanlanmış, Üçkilsəyə məxsus bir xış ərazinin maaf hüququna malik olması haqqında 13 iyul-11 avqust 8-ci il tarixli fərmanı təqdim etmişdi. Bu fərmanı əsas tutaraq II Şah Abbas yeni fərmanla Məhəmmədqulu xana Üçkilsəyə məxsus bir xış ərazinin vergidən azad olunması hüququna əməl etmək tapşırığı verilmişdi (14, 91-92).

Şah II Abbasın 30 sayılı sənəd kimi dərc olunmuş 27 aprel-26 may 1645-ci il tarixli fərmanı Səfəvilər dövründə xristian, o cümlədən erməni kilsələrinə xüsusi qayğının göstərildiyini sənədləşdirir. Fərmandan aydın olur ki, katalikos şaha müraciət edərək İrəvan mahalında yararsız hala düşmüş kilsələrin bərpa olunmasına yardım göstərilməsini xahiş etmişdir. Fərmanda göstərilir ki, hələ Şah I Səfi kilsələrin bərpası haqqında Çuxur-Səəd bəylərbəyi Kəlbəli xana ünvanlanmış xüsusi fərman imzalamışdı (9, 350-351). A.D.Papazyan I Şah Səfinin bu fərmanının 1638-ci ilə aid olması ehtimalını irəli sürmüşdür (9, 418). Görünür erməni katalikosu əvvəl verilmiş bu fərmanın yeni şah tərəfindən təzələnməsinə çalışmış və II Şah Abbas tərəfindən Çuxur-Səəd bəylərbəyi Məhəmmədqulu xanın ünvanına yeni fərmanın verilməsinə nail ola bilmişdi.

A.D.Papazyanın nəşr etdiyi fərmanlar içərisində diqqət çəkən sənədlərdən biri də 1-29 sentyabr 1647-ci il tarixli (34 sayılı sənəd) İrəvan bəylərbəyi Keyxosrov xan (1647-1652) tərəfindən imzalanmış fərmandır (9, 356-358). Fərmana əsasən Üçkilsə monastrına məxsus olan bağlar, dəyirmanlardan alınan malcəhət və xırdabuynuzlu mal-qaradan alınan çobanbəyi vergisi bir il müddətinə katalikos Filipposa inam (peşkəş) olaraq bağışlanmışdır. Fərmanın mətnindən aydın olur ki, bağlardan və dəyirmanlardan alınan 47694 dinar, mal-qaradan alınan 52250 dinar (cəmi 99944 dinar) malcəhət və çobanbəyi vergisi peşkəş kimi katalikos Filipposa bağışlanmışdır. Bağlardan alınan malcəhətin miqdarı 33411 dinar, dəyirmanlardan alınan malcəhətin miqdarı isə 14283 dinar təşkil etmişdir. Maraqlıdır ki, 950 baş mal-qaradan alınan çobanbəyi vergisinin miqdarı 52250 dinara bərabər olmuşdur. Adi hesablama göstərir ki, Səfəvilər dövründə hər xırda buynuzlu mal-qaradan alınan çobanbəyi vergisinin miqdarı təxminən 5,5 dinar olmuşdur. Dövrün digər mənbələrində ayrı-ayrı vergilərin, o cümlədən çobanbəyi vergisinin həcmi haqqında konkret

məlumat olmadığını nəzərə alsaq bu fərmanda əksini tapmış məlumatın elmi dəyərinin mühüm əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Keyxosrov xanın verdiyi fərmanda adları çəkilən yer adları da diqqətə layiqdir. Fərmanın mətnində Anapat, Dərəkənd, Çayqaytaran bağlarının, Sarkis oğlu Tumanın, Çolmaççı və ya Nork kəndində vardapet Davidin, Oşakan kəndində Adıbəy, şaqavert bağlarının, Şirabad və Aştarak kəndlərində yerləşən bağların, Dərəkənd, Üçkilsə və Norageh kəndlərində yerləşən, həmçinin şəhərdə yerləşən Sarkisə məxsus, Doxs kəndində Martirosa məxsus dəyirmanların adları çəkilmişdir. Göründüyü kimi, Çuxur-Səəd vilayətinin fərmanda adları çəkilən yer adlarının əksəriyyəti türk adları olsa da, bağ və dəyirman sahibləri isə ermənilərdən ibarətdir (9, 356-358). Bu bir daha onu göstərir ki, ermənilər bu bölgələrdəki daşınar və daşınmaz əmlakı Azərbaycan türklərindən satın alaraq həmin mülkləri Üçkilsəyə vəqf və ya mülk statusu ilə bağışlamaqla dövlət vergilərindən maaf hüququ almağa nail olurdular. Məhz bunun nəticəsi olaraq Üçkilsə din xadimləri və erməni tacirləri külli miqdarda var-dövlət sahiblərinə çevrilərək, bu var-dövlət hesabına hətta Səfəvi şahlarının ermənilərə münasibətdə həyata keçirdikləri siyasətə belə müəyyən təsir göstərməyə müvəffəq olurdular.

A.D.Papazyanın nəşr etdiyi məcmuədə əksini tapmış və olduqca maraqlı doğuran Sənədlərdən biri (35 sayılı sənəd) Şah I Abbasın İrəvan sakini xoca Akopun Yaycı, Norageh və Gölkəndindəki mülkləri üzərində əmlak hüquqlarının bərpa olunmasını nəzərdə tutan 26 fevral-25 mart 1648-ci il tarixli fərmanıdır (9, 358-362). Bu fərman İrəvan ərazisində ermənilərin Azərbaycan türklərindən daşınmaz əmlakın satınalma yolu ilə ələ keçirilməsi faktını sənədləşdirir. Fərmanın təhlili göstərir ki, adı çəkilən Yaycı kəndini xoca Akop 3 avqust-1 sentyabr 1636-cı il tarixli qəbalə sənədi əsasında Təbrizli İbrahim bəy Zərrabidən satın almış və qəbaləni İrəvanın şeyx-ül islamı, kələntəri öz möhürləri ilə təsdiq etmişlər. İbrahim bəy isə bu kəndi 8 fevral-8 mart 1636-cı il tarixli qəbalə sənədi ilə Əmirgünə xan Qacarı nəvəsi əmir Əbdül Kərimdən 4 Təbriz tıməni və 2 min dinara (4200 dinara) satın almışdır. Gölkəndi isə 12 yanvar-10 fevral 1633-cü il tarixli qəbalə əsasında İbrahim bəy tərəfindən əmiraxur İmamqulu xanın oğlu Ağurlu bəydən 7 Təbriz tıməninə satın alınmışdır (9, 358-359). Fərmandan aydın olur ki, Norageh kəndini xoca Akop 1-30 oktyabr 1636-cı il tarixli qəbalə ilə Nadir Gün xan Qacarı oğlu Yusif ağadan 15 tımən 5 min dinara (15500 dinar) satın almışdır. Fərmanda verilən məlumata görə bu kəndin ərazisi mülk statusu ilə Nadir Gün xan Qacara məxsus olmuş, sonralar isə Təhmasibqulu xan Qacar tərəfindən ələ keçirilərək tiyul kimi öz qulamı Qarginə bağışlanmış, bunun əvəzində Nadir Gün xana başqa ərazi verilmişdi. Məlum olduğu kimi, 1635-ci ildə İrəvan bəylərbəyi Təhmasibqulu xan müharibə zamanı osmanlıların əlinə keçmiş və xəyanətdə suçlanaraq əmlakı müsadirə olunan zaman həmin ərazilər divanın ixtiyarına verilmişdi (5, 147). Xoca Akop bu kəndlərin ona məxsus olması haqqında sənədləri təqdim etdikdən sonra II Şah Abbasın 1648-ci il tarixli fərmanı ilə həmin

ərazilər ona qaytarılmışdı. Çox maraqlıdır ki, sonralar adı çəkilən kəndlər, xoca Akop və onun oğlanlarına məxsus mülklər alqı-satqı və bağışlanma yolu ilə Üçkilsənin vəqf əmlakı sırasına daxil edilmişdi.

Beləliklə, fərmanların təhlili göstərir ki, XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi şahları bütün ölkə əhalisi kimi məmləkətin xristian təbəələrinə qarşı həyata keçirdikləri siyasətdə də heç bir ayrılıq- seçkiliyə yol verməmişlər. Erməni tarixçilərinin özləri tərəfindən nəşr olunmuş fərmanlar onların Səfəvilər dövründə erməni əhalisinə qarşı sərt, sıxışdırma siyasəti yeritmələri kimi əsassız iddiaları bir daha təkzib edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, A.D.Papazyanın fərmanların mətnində yol verdiyi “düzəlişlər” erməni saxtakarlığının bariz nümunəsidir və bu təhriflərin aşkarlanması fərmanların diqqətlə izlənməsi zamanı asanlıqla üzə çıxarılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair fars dilində yazılmış sənədlər. Bakı: Az. SSR EA, 1965, 131 s.
2. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. (XVI-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 237 s.
3. Аракел Даврижечи. Книга историй. Перевод с армянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларяна. М.: Наука, 1973, 623 с.
4. Арутюнян Б.М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. По архивным материалам Ечмиадзинского монастыря. Ереван: Арм. ФАН-а, 1940, 127с.
5. “Джихан-нйума” и “Фезлике” Кйатиба Челеби как источник по истории Армении (XVII в). Предисловие, перевод и комментарии А.А.Папазяна. Ереван: АН Арм. ССР, 1973, 189 с.
6. Папазян А.Д. Аграрные отношения в восточной Армении в XVI-XVII веках. Ереван, АН Арм. ССР, 303 с.
7. Передняя Азия в документах (серия памяти Й.Н.Марра). Кн. I. - Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв. Пер. и ком. К.Н.Смирнова и Дж.Гаибова. Тифлис, Грузинский филиал АН СССР, 1936, 144 с.
8. Персидские документы Матенадарана. Т. I. Указы, вып. I. (XV-XVII вв) . Сост.А.Д. Папазян, Ереван: АН Арм. ССР, 1956, 295 с.
9. Персидские документы Матенадарана. Т. I. Указы, вып. II (1601-1650). Сост.А.Д. Папазян, Ереван: АН Арм. ССР, 1959, 593 с.
10. Путуридзе В.С. Грузино-персидские исторические документы. Тбилиси: АН Груз. ССР, 1965, 142 с.
11. Путуридзе В.С. Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии. книга I, вып. I. Тбилиси: АН Груз. ССР, 1961, 165 с.
12. Путуридзе В.С. Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии. книга I, вып. II. Тбилиси: АН Груз. ССР, 1962, 137 с.
13. Путуридзе В.С. Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии. книга I, вып. III. Тбилиси: АН Груз. ССР, 1965, 128 с.
14. Симеон Ереванчи. Джамбр. Памятная книга зеркало и сборник всех обстоятельств святого престола Ечмиадзина и окрестных монастырях. Пер. С.С.Малхасянча. М.: Восточна литература, 1958, 399 с.
15. Зулалян М.К. Армения в первой половине XVI в.М.: Наука, 1971, 126 с.

УКАЗЫ КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЧУХУР-СААДА (XVII в.)

Б.Ш.ШАБИЕВ

РЕЗЮМЕ

Указы Сефевидского периода являются уникальными источниками по истории Сефевидского государства, в том числе и Чухур-Саадского беглярбегство. К сожалению большинство указов Сефевидского периода не сохранились, лишь некоторые из них были опубликованы историками и востоковедами различных стран. Автор статьи на основе опубликованных указов сохранившиеся в Матенадаране анализировал социально-экономическую историю, политические и религиозные вопросы происходившие в XVII веке в Чухур-Саадской области.

Ключевые слова: Чухур-Саад, Иреван, Беглярбег

DECREEES AS A SOURCE ON THE HISTORY OF CHUKHUR-SAAD (XVII c.)

B.Sh.SHABIYEV

SUMMARY

All decrees of the Saphavids' period are unique sources on the history of the Saphavids's state, including the bailarbailik of Chukhur-Saad. Unfortunately, the majority of decrees of Saphavids's period have not remained, only some of them have been published by historians and orientalist of various countries. The author of the article, on the basis of the published decrees, which remained in Matenadaran, analyzed the social - economic history, political and religious questions occurring in the XVII century in Chukhur-Saad area.

Key words: Chukhur-Saad, Irevan, bailarbailik